

FIGYELŐ

FELJEGYZÉS A MAGYAROK ISTENÉHEZ

*Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond
Szépirodalmi, 1989. 396 oldal, 80 Ft*

Mert bizonytalannal van abban valami rezignáció túl heroizmus: egy könyvet kiadni, most, Keményről. És hozzá – mert annak jó ideje híján vagyunk – káprázatos poétikai apparátussal regényelméletet mellékelni, csak úgy, bevezetéként; míg a kötet második felében a klasszikus szabadelvűség professzionális anatómiája és akut hatástalanságának szép leírása található; persze szigorú elhatárolódások között: történészekre tartozna ez inkább, akik hivatásosai a kornak.

Melyik kornak is? Hiszen éppen a szerző győz meg minket rövidesen az olvasás, a megértés történetiségéről, a nyelvben őrzött hagyományok befogadásának időben minduntalan változó készségéről vagy pusztán képességéről, a nyelv közegében zajló tanulás és felejtés pulzálásáról, s hogy minden mű aktuális olvasójával folytatna dialógust. S meggyőző erejét áradó elokvenciáján és káprázatos teoretikus vértettségén túl mintha egyetlen mozzanat hevítene tovább. Hogy ő maga voltaképpen nincs meggyőződve erről. Így nincs. Vagy csak elméletileg van. S ha nem is éppen erről szól a könyv – de bizonytalannal ezért született.

És éppen ebben van valami nagyon „keményes”, a történelem megértésének és megértésének efféle imperatívuszában, amellyel a mindig meghasadt időn keresztül nemcsak rá lehet, de rá is kell pillantani a jelenből eredő múltba, mely itt sohasem kút, és ritkán mélyes mély. És zajolják bár az utcákon forradalom, áradjanak el új eszmék a táguló horizontokon, s sodorjon magával a habzó folyam régi rendszert, egy világszép romjaival és összemoltt értékrendek törmelékével, a megértés

efféle rezignált bajnokai mindig csak állni fognak a parton, mely akkor is szilárd és százados, ha elborítja épp az áradás, a mélybe pillantanak, túl tehát habon, tajtékon, hordalékon; tudván pedig, hogy ekkor mi sem érdektelesebb, mint ez a régmúlt, mi sem elleneszenesebb, mint a gondolkodtatás, s lehangolóbb, mint ez a kataton, bölcs, szabadelvű rezignáció.

Szívszorító heroizmusuk mitizálódásra is alkalmatlan. Mert míg Kemény két fontos kor- és pályatársa: az ibolyaszemű epikus vagy az oktatásügyi báró hagyott maga után valami lelkesítően irracionálisat, hőstettet, nimbuszt, illúziót, mely nemcsak beragyogja a mindebben vélt nagyepikát, de mintha velük azonos fényből eredne is; köztudatunkban Kemény hült helye nagyon is vallomásos. Mert – szemben a másik kettővel – az ő igaza nélkülözte az illúziók kegyelmét. Mert nagy, nagyon nagy íróvá is ez a keserű és kínos kötelessége avatta: hogy józan maradjon, mintha ennek súlya nehezült volna bibliai mértékegységgé: tálentommá, s ezért követte hűség végzete lezárulatlan utóéletében is, az igazságtalanság ítélete, a könyörületes feledés alakjában. És ennek lett alkalma a megfajthatatlan nyelv. Nagyságának periodikusan feltámadó fanatikusai úri becsületszavával pedig nemcsak felér a közöny, de tudjuk, el is nyomja azt. Így lesz Keményből gyermektelen szellemi pátriárka. Ami több, mint paradox. És ez a paradoxia ihleti most Szegedy-Maszák könyvét: hogy őrizze azt a hagyományt, melyről bizonytalannal ő tudja legjobban, hogy nem hagyomány, ha őrizetre szorul. Emlék. Adat. Szakdolgozati téma. Archeológiai lelet.

És ez így, persze, elfogadhatatlan, képtelenség, botrány.

Am a hősi képtelenséghez rövidesen biztatóan merész öncsonkítás társul, s ez ismét nem több, mint tudomásulvétele az egyébként örömmel feledhetőnek: hogy bármely mű csak azonos nyelv, vagyis hagyományrendszer

horizontján belül fogadható be igazán. Ha nem: egyáltalán. Hogy például Flaubert és Dosztojevskij megértésének látszata helyett Kemény valóságos befogadása minőségileg lehet magasabb rendű ott, ahol a regények minőségéről természetesen másként vélekednénk. S ez is vitathatatlan. Míg a köztudatban eleven elutasítás, a közöny alakját választó ellenszenv s ekként Kemény nyelvi megközelíthetlenségének pszichózisa éppenséggel történeti emlékezetünk hézagairól vall, elfogultságaink természetéről, gyenge illúzióinkról. Ekként pedig újra rendkívül beszédes. Azt kell látnunk tehát, sejteti a szerző: mivel nem kívánunk szembenézni, hátha rádöbbenésünk nyomán lesz a mindedig öntudattal feledett végre megkívánhatóvá. És ez persze, mint tudjuk, így nem működhet, soha. Ám éppen ez: a felismerés és a tudomásul nem vétel egyidejű reflexe hogyan is ne volna komplementer s történetileg is nagyívűen meghatározott.

Nyelvünk hagyományrendszerén belül azonban mindannak megértésére, ami a magyarsággal Kemény által történhetett, Szegedy-Maszák szerint szinte nincsen eszközünk. Semmi vagy majdnem semmi abból, ami költészettan, műelmélet, kultúrtörténet, nyelvészet, bölcsélet vagy épp szemiotika területén ebben a nyelvi tradícióban létrejött, nem tud segíteni abban, hogy gazdátlanná ne váljék valamiként ez a nyelvi műalkotásokban elmerült hagyomány. Legfeljebb és később néhány idős Kemény-kutató kap csak kegyelmet majd, az analízis könnyelműbb lapjain, s az egyetlen, aki a káprázatos szellemi mérkőzés során mégiscsak ringbe léphetne: Lukács György is egy jobbegyenessel szőnyegre kerül, s az egyébként nagyvonalú szerzőt nem feszélyezi, hogy episztemológiai dogmáik különbségéből adódott főként az ütés ereje.

De hát ez is heroikus, ez a regényelmélet-gründolás, melyből majd a szövegelemzés fogalomrendszere bomlik ki szépen, s amelynek végeztével az olvasó előtt pátosszá nő, amit póznak vélhetett: a szerző nem szeszélyből és hiúságból választott légüres teret – idáig csak ugyan kevesen jutottak el. Csakhogy feloldható-e egyik paradoxon a másikkal?

A történeti irányzatnak tekintett realizmus természetrajzával közeledne a paradoxonok

felé Szegedy-Maszák, mely érvelésének szép íve nyomán akként mutatkozik meg, mint ami e romantikának következménye volna főként, nem pedig ellenhatása; hiszen a – Foucault-tól leírt – nyugati kultúrát jellemző episztémé egyik nagy szakadása éppen a XIX. század elejére datálható, melyben tehát a kanti kritizmus, a romantikus metafizika s a pozitivizmus azonos összefüggésrendszer részeként mutatkozott meg, míg a nyelvszemlélet vagy a leírhatóságba vetett hit a klasszicizmustól eredő folytonosságra vall. Így bontja fel a látszólagos ellentéteket a megértés történetisége. Melynek nyomán nyilvánvalóvá lesz, hogy a realizmus főképpen olvasási mód, s ekként is sokszorosán meghatározott; történetileg például – hiszen ami egykor empirikus volt, könnyen lett konvencionálissá –, ám ennek nyomán ismeretelméletileg is: mert ugyan nem kellene-e tudnunk ehhez, voltaképpen mi a valóságos; s éppen a valóság fogalma állna ellen a telő időben módosuló értelmezéseinek? És így tovább.

Így hát a realizmusban, vallja Szegedy-Maszák, mindezeket túl annak a fejlődésnek a csírái is megpillanthatók, melyek másféle regényírás kialakulását sejtetik; míg folyamatos párbeszédet folytat itt az elbeszélő a történetbefogadóval, s mi más volna a dialógus tárgya, mint a közösségi hiedelmek elfogadása, kérdésessége, módosulása: ekként pedig a saját történetiségének tudatából erőt merítő – mint írja – nyelvjáték?

Ennek alkalmaként és valóságaként pedig az elbeszélő művek jelentésrétegein keresztül a szövegelemzés fogalomrendszerét alakítja ki a szerző, s ez az angyali dedukció, mely által a legmodernebb szöveg-, nyelv- és közlélméleti iskolák Steinmannjai mögött bizony századunk zseniális irracionalistái tágitják végtelenre a horizontot, feledtetni tudja majdan az analízisnél szükséges indukció meg-megdöccenéseit, miként azt a dilemmánkat is, hogy ez a horizont persze Szegedy-Maszáké, s vajon nem kellene-e szembenézniünk Kéményével is, az ő valamikori dedukcióinak hőseivel: Schlegellel, Schellinggel és Schillerrel is például?

Az analízis meghatározó kategóriáinak magaslati pontjairól a regények világa azonban tágasan áttekinthetőnek tűnik: a műfaj, az idő

s tér, nézőpont és elbeszélőhelyzet, valamint a cselekmény négy(hat)szögébe ez az oly sok meghatározásnak ellenszegülő nyelvi formáció beleilleni látszik. A kérdés mindezek mögött persze nem az, hogy mi volna az irodalom, hanem mindössze annyi, hogy egy szöveg mikor számíthat irodalomnak egyáltalán. Hiszen ez a szöveg – s ez Szegedy-Maszák hitvallásának sarkpontja – csakis értelmezésében élhet, amelyben pedig maga a megértés nem lehet más, mint tanulás és felejtés tanulságos processzusa, így pedig múlt és jelen, ismert és ismeretlen dialógusa a nyelv közegében. És éppen az időben – és idővel – zajló párbeszédnek alkalma, az időben megdermedt dialógus lehet példaszerűen és természetesen: a regény, mely pedig különböző nyelvek párbeszédszerű kölcsönhatásának feltételezésével ragadható meg legmaradéktalanabban, legátfogóbban és „legbahtyinosabbul”.

Rendkívül termékeny ezeknek a dialógusoknak felismerése, elkülönítése és egymásra vetítése, majd pedig alapvetően meghatározatlanná tétele: csakis a beszédhelyzet lehet determináns, sugallja a szerző, mely felület formalizálásnak megint csak ellenszegül: a beszédművelet anatómiája során ugyanis a művek nagyvonalú vivíszekciójával Szegedy-Maszák nemcsak az elbeszélőt és írókat választja el, de a befogadók között is szigorú különbségeket tesz: teremtett olvasó, történetbefogadó és tényleges olvasó között; s a rezignált recenzens attól tarthat, hogy a dialógusoknak ez a bámulatos sokszorozódása végül is nem fenyeget-e keserves monológok sorozatával csupán, melyet a skizofrén megértő folytat majd saját megértésével, műértelmezése látzatában?

De hát vállalni kell ezt a veszélyt is. Mert csakis a meghatározásoknak ez a kockázatosan sok szempontú kollíziója vezetheti túl a szerzőt tetszetős irodalmi dogmákon és természetlen normativitáson, hogy felismerhesse ekként: tény és fikció a regényen belül nem tagadhatja egymást; az epikus művek cselekménye nyelvi természetű; s ekként szerkezete eredendően tér el bármiféle egyéb aktivitástól; hogy a regények idő- és térbelisége akarva-akaratlanul bölcséletileg súlyosan meghatározott; míg a nézőpont és elbeszélőhelyzet mindezek nyomán nemcsak tér- és időbeli szí-

tuációt érzekeltet, hanem mindannyiszor értékelést is jelent: a beállításban elválaszthatatlan tehát térelmény és értékrend – melynek következményei egyként időbeliek és nyelvi-ek. Mindezek mélyén pedig egy adott kulturális összefüggésrendszer húzódik meg – úgy is mondhatnánk: a szöveg mélyszerkezetében –, s az író dolga nem más, mint ennek megerősítése vagy cáfolata, az általa tárgyiasított érték- és hiedelemrendszer révén.

No és ennek a szép és nagyvonalú elgondolásnak lesznek rövidesen súlyos következményei.

Például az, hogy ennek a végre koherens rendszeralkotásnak nyomán Szegedy-Maszák magányosabb, mint hitvalló bevezetésének elején volt, vagy regényelemzéseinek nyomán lenni kényszerül: nemcsak a hazai műelméleti és regényelemzési tradícióktól oldotta el magát merészen és következetesen, de ezzel mintha a hazai irodalom hagyományaitól is, és ez már nem paradoxia, hanem hogy egy nagyon távoli kategóriával írjam körül: irodalommetafizikai csőd, a vállalkozás eredendő reménytelenségének rezignációja, s talán ezért is kellett megelőznie ennek a teoretizálásnak az analízist; ahogy majd az elemzések során, Kemény művein haladva végig, Szegedy-Maszák is feledni próbálja többször saját felismeréseit, melyek pedig éppen nem feledhetőek, hiszen nem az elmében vagy pusztán a memóriában történt volna végre változás, hanem abban, ami mindennél több lehet: a tekintetben. Mellyel szemlélve azonban Kemény regényei mégsem válhatnak méltóképpen a választás alkalmává. A szerző szempontrendszerénél, úgy látszik, csak az szigorúbb, amit Keményvel fátumnak mondanánk.

Hét átfogó mű hét fejezetére bontja az elemzésre választott életművet Szegedy-Maszák, s világgépére, irodalomfelfogására, eszményeire utal, hogy mindezekben a szövegen túl semmi egyebet nem kíván látni, a biográfiától éppoly távolra húzódik, mint a filológiától vagy a történelemtől, meghatározó voltukat nem vitatja, valóságuk feltétele azonban csakis a textusban szemlélhető. Az analizált művek szép időrendjében azonban evolúciós sort remél, ez pedig a romantikától a realizmuson át a lélektani regények purgatóriuma felé vezet: s ekként ha a normativitás éppen nem is, de

némi ízlés meghatározta progresszió utáni nosztalgia tetten érhető.

Összegző műfajnak tekintvén a regényt, Keményt követi Szegedy-Maszák ebben is, aki úgy vélte: miként az eposz a görögöknél, úgy áll valamennyi műfaj fölött a regény; vagy miként az opál tartalmazza valamennyi drágakő tulajdonságát, metaforázik Kemény, úgy ragyogtatná hát fel magában a lét egészét kifejező költészet egyetemes jellegét ez a különös – önálló műfajnak talán mégsem tekinthető – forma. S ennek már a legelső teljes mű: a GYULAI PÁL egyetemes dokumentuma volna, ahol az író éppen a műfajon keresztül vetheti fel már minden alapkérdését: öröklés és választás, sors és végzet, a létezés eredendő és boldogtalan történetisége követel helyet ebben az első összegzésben – ekként sejthető hát mindaz, ami következik: az opál egyébként efféle homály tartalmazásáról is nevezetes.

Am az ezt követő néhány, művé vált summázattal a sorshoz méltón az elemző is kellőképp mostoha: az időrend romantikus bonyolítását véli meghatározó erejűnek legfőképp a következő regényben (A SZÍV ÖRVÉNYEI), kevesebb figyelmet szentelve annak, hogy a romantika avagy éppen az emberi megismerés határai sejlenek fel itt rémesen, vallomásosan. És mintha a szöveghez való konok hűség az epiztemológiai kérdés mögött nem tenné fel a történetbölcseleti érvényűt: hogy vajon a „negyvennyolcas események” konklúziója ezekben a dilemmákban nem mutatkozik-e meg. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály hite szerint a FÉRJ ÉS NŐ-ben is a romantikán és írónián lassan érlelődő realizmus hozná mozgásba nemes és polgár, romantika és biedermeier eredendő ellentmondásait; miként a következő mű késő romantikus, kifordított pátosza (KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN) is főként azt sejtetné, hogy a romantikus írónia feltétele egyféle történetbölcseleti érzékenység, mely majd ugyanebbe az irányba fog vezetni – s hogy ez miféle következményekkel jár, nos azt a bevezetésben, realizmusról szólva, Szegedy-Maszák már kiemelte volt. És ezt a következmények művei követik már tehát: a realizmusig és tovább.

Előtanulmányok, novellák és irodalomtörténeti stúdiumok nyomán tehet kísérletet a romantika „meghaladására” hát Kemény, sikerrel, mint Szegedy-Maszák sejteti: az

ÖZVEGY ÉS LEÁNYA már lélektani regényként ennek első summázata, s a tagadólagos példázat rokonaként végre realista igényű alkotás – így hát még a mindeddig ítélkező Isten is kegyelemmel teli arcát fordítja a regényhősök felé. S így a regényíró felé is, aki ezt követően, A RAJONGÓK-ban már legjelentősebb alkotását kész létrehozni: nagyszabásúan, merészen és összetetten követvén végig a közepszerű hős tragikumát s központi dilemmáját: hogy vakon hinni csakugyan több-e, mint gondolkodni és megérteni; s ha nem, mert persze nem, hát lehet-e még remény a közösségi mozgalmakban, melyek a társadalmi kiszolgáltatottság megszüntetését ígérik minduntalan, s számolják fel rendre az egyéniség jogait. S az efféle értelmezésben ugye már ott a válasz.

És innen már csak egy lépés a könnyű konklúzió: a közösségi lét tragikumáé. A végző könyv, a ZORD IDŐ szava. Amelyben egymásra rétegzetten bomlik ki leigázó és leigázott kölcsönös, közös, visszavonhatatlanul egyirányú tragédiája. Amelyben a nemzeti lét fenyegetettsége már rég nem politikai s még csak nem is léthelyzet, de ami ennél több: lelkiállapot. Ahol a realizmus ezek között a dilemmák között szinte önmagától bomlik fel. És ekként születik meg, csíráiban és a reményvesztettség kontextusában az, ami romantikán és realizmuson túl van: a lélektani regény. És ahonnan már nincs tovább.

Az összegzések összegzése azonban – talán a szerző szigorából következően? – elmarad; általánosításoknak mindezeket túl már nem lehet helye, a konklúziók, ha vannak, elmaradnak – vagy csak másféle regiszterben csendülhetnek meg halkán, abban éppen, amelynek tiszta hangzásában joggal és olyannyira teoretikus alapossággal kételkedik Szegedy-Maszák. Az írás dilemmái nyomán ugyanis az alkalmazott történetbölcselet – vagyis inkább a politizáló gondolkodó analízise tölti ki a következtetések terét, s ez az értekező kompozíciójában mégiscsak elfogultságairól, reményeiről vall szépen, szabatosan, szabadelvűen. Arról a Keményről tehát, akit nem kíván vizsgálni, mert túlmutat, mint mondja, az írói alkotások értelmezésén, s történévén után kiált. De ezt a kiáltást megfogalmazná még, legalább egy rövidke fejezetben.

Az értekező művek eszmetörténeti s irodalmi vonatkozásairól szólva Szegedy-Maszák Mihály tehát mintha nem tartaná magát saját elszántságához, s éppen ez az értekezői függelimsértés avatná ezt a könyvet vallomássá, fontossá, széppé – mely a bölcsességen és eredetiségen nemcsak túl van, de – Európának ezen a felén – magasabban is. Hogy Kemény liberalizmusának mérlegét megvonva ekként, azonos történelmi összefüggésrendszerben mutatja meg a felvilágosodást és a romantikát, a liberalizmust és a pozitívizmust. Az utóbbi kettőt a felvilágosodás – kétségbeeséstől sem mentes – következményének tekintve éppen. Miként az, vallástalan ismeretelméletével, racionalizmus és empirizmus olyannyira süket párbeszédével ugyanakkor szinte kényszerítette mindazt, ami irracionális és fantázia és vallásos ismeretelmélet: romantika. Amely nélkül csonka lenne az eredendő ellentmondások szerkezete. És mindezek lenyomata ott van a politikai praxisban és a társadalmi bölcséletben, ahogy ott van sorsban és karakterben. És hogye volna a művekben is.

Hiszen Kemény politikai realizmusa sem eredhet másból, mint éppen ebből a romantikából oly kínálkozóan. Politikai jellemrajzai – Széchenyiről s a két Wesselényiről – ennek az ellentmondásnak nemcsak dokumentumai, de példái és műfaji bravúrrjai is: a szövegelemzés itt eszmetörténeti következtetésekhez vezet, s voltaképpen az esztétikai és történeti igény együttese sem utal másra. Itt válik nyilvánvalóvá, hogy bizonyosan zsenivel van dolgunk – melyről pedig regényeit olvasva nem győződhattünk meg mindig.

És ennek a realizmusnak a gyökerénél ott van – miként a bírálatokról és irodalomelméleti kísérletekről szóló Szegedy-Maszák utal rá – a levert forradalom utáni kor romantikaellenessége: s innen éppoly idegen Bach és Schwarzenberg, mint Kossuth, mert a történeti tudat folyamatosságát egyként megtörik. Mert a kultúra, tehát a nemzeti azonosság záloga itt a folytonosság. Az időben megnyilvánuló „súlygyen”. Idegen minták tehát éppúgy nem kényszeríthetők erre a népre, miként – sajnálatosan – az európaiság sem. S a rezignációját realizmusával álcázó gondolatmenet elvezet a kínos felismeréshez: a németek és szlávok között mégiscsak a Monarchia számunkra az egyetlen remény. És a mégoly

édes szabadelvűségéből is végiggondolható annak csődje, s Kemény végiggondolja: a Trianon. És hogy ez az álláspont inkább vált ki ellenszenvet, mint megértést, azt sejteti, hogy a magyarság – írja – egyáltalán nincs tisztában saját földrajzi helyzetével.

Azóta sincs.

Ellenszenves aktualitása elleni tiltakozásunk legtökéletesebb alakja ekként lehet tehát megértésének elutasítása: a büszkén hangoztatott kommunikációs csőd. Hiszen éppen ez – nyelvének történetisége, telítettsége, a benne megtestesülő história, amely már régen nem atmoszféra, médium vagy minőség! – volna életművének lényege. Amit tett, ezzel a nyelvvel tette, így hát a nemzeti örökség egy részének – ennek a részének – idegenné válása több, mint szemléleti súlyú. Katasztrófáinkból egyébként ismerős. Hiszen ha éppen ez, a nyelvben megtestesülő történelmi tapasztalat marad megközelíthetetlen, úgy minden hiba és bűn lehetségessé válik. Akkor ennek a politikai realizmusnak ismét nem lehet jövője. Akkor történelmi amnéziánk minduntalan ismétlésekre kényszerít.

Mert Kemény ideje még egyszer sem jött el. Rezignált fanatikuskai ébreszthetik rendre, napja mégsem virradhat fel, s ez azt sejtetné talán, hogy nem az idő, hanem a tér alkalmatlan itt számára. Az, melynek tudomásulvétele – szerinte – a magyarságból egységesen hiányzik. Belőle nem hiányzott: így rekedt kívül. S nem lehet másként ez örökségével sem; melyet Szegedy-Maszák mégoly nagyívű kísérlete szükségképpen aligha szegezhet szembe ezzel a kollektív emlékezetkieséssel.

És éppen ezért heroikus és nagyszabású munka a Szegedy-Maszáké, mert ezt tette nyilvánvalóvá. És így arról is, hogy mi a regény, másként lehet gondolkoznunk. S hogy Kemény alkalmaként lett erre módunk: hát őrá is. És ekként lesz több, mint alkalom. Az Isten adja, hogy a bevezetésben kívánt hatást ezáltal érhesse el. De az Isten, legalábbis a magyarok Istene, ha következetes, úgy ezt nem fogja adni. Mert ennyit a történelemből már volt alkalmunk megtanulni. És hogyan ne tudná éppen ezt Szegedy-Maszák Mihály.